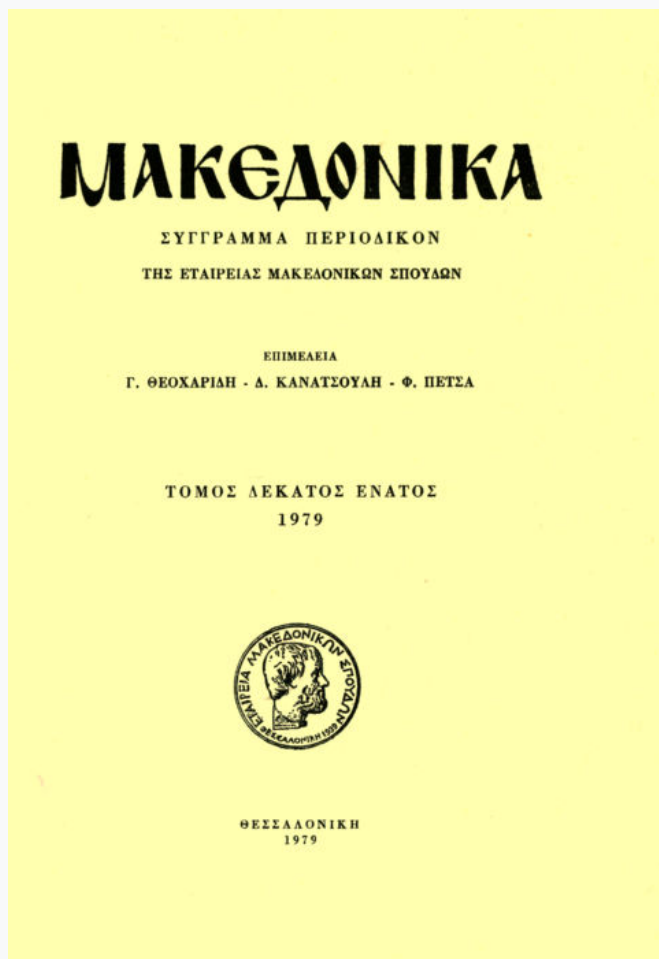

Μακεδονικά

Τόμ. 19, Αρ. 1 (1979)

Χαραλάμπους Κ. Παπαστάθης, Το νομοθετικόν έργον της κυριλλομεθοδικής ιεραποστολής εν Μεγάλη Μοραβία

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: [10.12681/makedonika.482](https://doi.org/10.12681/makedonika.482)

Copyright © 2014, Γ. Ι. Θεοχαρίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1979). Χαραλάμπους Κ. Παπαστάθης, Το νομοθετικόν έργον της κυριλλομεθοδικής ιεραποστολής εν Μεγάλη Μοραβία. *Μακεδονικά*, 19(1), 449–460. <https://doi.org/10.12681/makedonika.482>

Χ α ρ α λ ά μ π ο υ ς Κ. Πα πα σ τ ά θ η, Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἐραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 142, χάρτης 1. Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Σλαβικῶν Μελετῶν, 2.

Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὕτη νομικοῖστορικὴ ἐργασία δὲν θά ἀφήσῃ ἀδιαφόρους ὄχι μόνον νομικούς, ἀλλὰ καὶ σλαβολόγους καὶ βυζαντινολόγους. Ἐξετάζουσα τρία ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων εἰς παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν μνημείων Κανονικοῦ καὶ Πολιτικοῦ Δικαίου, ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ δικαικῆς ἀπόψεως (ἐν μάλιστα ἐξ αὐτῶν διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ δικαικῆς ἀπόψεως), καταλήγει εἰς συμπεράσματα κοινοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ νομικοὺς, σλαβολόγους καὶ βυζαντινολόγους. Τὰ μνημεῖα ταῦτα εἶναι: 1) Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μεθοδίου (= ΝΜ), 2) ὁ Zakon sudnyj ljudem (= Νόμος ἐκδικάσεως τῶν ἀνθρώπων, = ZSL) καὶ 2) ἡ Ἀνόνημος Ὁμιλία τοῦ κώδικος Clozianus (= Ἀν. Ὁμ.).

Ὡς βάσιν τῆς μελέτης του ὁ σ. ἔθεσεν ἐπιδεξιῶς τὸ ὀλιγότερον μελετηθὲν ἐκ τῶν τριῶν ὡς ἄνω μνημείων, τὴν Ἀν. Ὁμ., καὶ διὰ τοῦτο εὐθὺς εἰς τὸ Κεφ. Α': α) Ἀφηγεῖται τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐκ Κροατίας κώδικος Clozianus τοῦ 11ου αἰῶνος, τοῦ περιέχοντος μεταξὺ τεσσάρων μεταφράσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν ὁμιλίαν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν Ἀν. Ὁμ., εἰς παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν καὶ γλαγολικὴν γραφὴν, καὶ ἀποτελοῦντος κώδικα unicus αὐτῆς, τῆς ὁποίας ἑλληνικὴν μετάφρασιν ἐκ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεώς της ὑπὸ Α. Dostál παραθέτει ἀμέσως κατόπιν (σ. 19-24). β) Παραθέτει τὰ ἄμεσα ἐξαγόμενα ἐκ τῆς πρώτης γνωριμίας μετὰ τοῦ κειμένου τῆς Ἀν. Ὁμ., τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν σ. ἔχουν οὕτω (σ. 25/6):

1) Αὕτη ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἡγεμόνα καὶ τοὺς ἐκτελοῦντας δικαστικά καθήκοντα ἐπιχωρίους ἄρχοντας.

2) Ὁ λαὸς τῆς χώρας, εἰς ἣν ἀναφέρεται αὕτη, εἶναι νεοφώτιστος εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἀλλὰ συνεχίζει τὴν ἐφαρμογὴν θεσμῶν τοῦ εἰδωλολατρικῆς προελεύσεως ἐθιμικοῦ δικαίου του.

3) Ἀφορμὴν συντάξεως καὶ ἐκφωνήσεως τῆς Ἀν. Ὁμ. ἀπετέλεσεν ἡ παρὰ τινος χριστιανοῦ ἀρχοντος ἀποπομπὴ τῆς γυναικὸς του καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ σύναψις γάμου μετὰ τῆς ἀναδεκτῆς του ἡ τῆς μητρὸς της τῆ ἀνοχῆ τοῦ ἡγεμόνος.

4) Ἡ Ἀν. Ὁμ. προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν γραπτῆς νομοθεσίας, ἀλλ' οὐχὶ πλήρους καὶ ὁλοκληρωμένης, εἰς τὴν ἐπίρρῳσιν τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὁποίας ἀπεσκόπει.

5) Ἡ Ἀν. Ὁμ. πειρᾶται νὰ καλύψῃ τὰ κενὰ τῆς προϋπαρχούσης αὐτῆς νομοθεσίας διὰ νέων διατάξεων καὶ διὰ τῆς θετικοποιήσεως τοῦ θείου δικαίου.

6) Κατὰ τῶν παραβιόντων τὰς διατάξεις τοῦ δικαίου, ἡ Ἀν. Ὁμ. ἐπαπειλεῖ τὴν θεϊὰν τιμωρίαν καὶ ἐξίλασμόν.

7) Ἡ ὅλη δομὴ της καθιστᾷ ταύτην ἀρχέγονον, ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν, δικονομικὸν ὁδηγόν.

Εἰς τὸ Κεφ. Β' (σ. 27-36) ἐξετάζεται τὸ νομικὸν περιεχόμενον τῆς Ἀν. Ὁμ., ἥτοι: α) Τὰ νομικὰ θέματα, εἰς τὰ ὁποῖα αὕτη ἀναφέρεται, καὶ ταῦτα ἐξετάζονται ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ρωμαϊκόν, τὸ βυζαντινο-ρωμαϊκόν καὶ τὸ Κανονικὸν δίκαιον. Εἶναι δὲ ταῦτα 1) ἡ ἀποστασία ἀπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, 2) τὸ ἐκ πνευματικῆς συγγενείας κώλυμα γάμου, 3) ἡ μονογαμία, 4) ἡ μοιχεία, 5) ἡ λύσις γάμου, 6) ἡ δικαστικὴ ἐξουσία. β) Αἱ δίκαιοι καὶ ἀρχαί, τὰς ὁποίας αὕτη περιέχει. Εἶναι δὲ αὗται 1) ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοτιμίας τῶν διαδίκων, 2) ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνεπηρέαστου ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, 3) ἡ ἀρχὴ τῆς ἐμμαρτύρου ἀποδείξεως, 4) ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσχύος καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ γραπτοῦ καὶ μόνον δικαίου, 5) ἡ ἀρχὴ τῆς νομιμότητος ἀπονομῆς δικαιοσύνης, καὶ 6) ἡ ἀρχὴ τῆς μὴ ἀναδρομικότητος ἀπονομῆς δικαιοσύνης.

Οὕτως ἐγνώρισεν ὁ ἀναγνώστης τὴν ἱστορίαν τοῦ κειμένου καὶ τὸ νοηματικὸν καὶ νο-

μικὸν περιεχόμενον τῆς ᾽Αν. ᾽Ομ., καὶ εἶναι εἰς θέσιν νὰ παρακολουθήσῃ εἰς τὸ ἐξῆς τὴν ἐξέτασιν τῶν προβλημάτων αὐτῆς, ἥτοι τοῦ προβλήματος τοῦ συντάκτου καὶ τοῦ τόπου καὶ χρόνου τῆς συντάξεώς της.

Εἰς τὸ Κεφ. Γ' (σ. 37-42) ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ πρωτοτύπου ἢ μὴ τῆς ᾽Αν. ᾽Ομ. Ἀνατρέπει πρῶτον εἰς τὴν γνώμην τοῦ παλαιοῦ V. Koritar (1836), ὅτι ἡ ᾽Αν. ᾽Ομ. τυγχάνει μετάφρασις ἑλληνικοῦ ἔργου, ἀπολεσθέντος ἢ τοῦλάχιστον μὴ ἐπισημανθέντος (σ. 37). Προσθετεὶ κατόπιν ὅτι αἱ περαιτέρω ἔρευναι τοῦ Grivec (1943) καὶ τοῦ Vaillant (1947) ἐνίσχυσαν «τὴν ἄποψιν τοῦ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφραστικοῦ χαρακτήρος της λόγῳ τῶν πολλῶν ἑλληνικῆς προελεύσεως ἰδιωτισμῶν τοῦ κειμένου της» (σ. 37/8). Παραθέτων δὲ κατόπιν τὰς γλωσσικὰς παρατηρήσεις τοῦ Vaillant, τὰς προδιδούσας ἑλληνικὸν πρό-τυπον, ἐπαναλαμβάνει: «Κατὰ ταῦτα ἡ ἄποψις περὶ τῆς ἐλλείψεως πρωτοτυπίας τῆς ᾽Αν. ᾽Ομ. καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι αὕτη τυγχάνει παλαιοσλαβικὴ μετάφρασις ἀγνώστου ἡμῖν ἑλληνικοῦ ἔργου παραμένουν μέχρι σήμερον κρατοῦντα» (σ. 38).

Μετὰ ταῦτα τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν καὶ τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμὸν ἀνασκευάζει πρῶτος ὁ σ. μας, ὑποδεικνύων ὀρθὸς ὅτι οἱ ἑλληνοισμοὶ τῆς ᾽Αν. ᾽Ομ., οἱ παρατηρηθέντες ὑπὸ τοῦ Vaillant, εἶναι ἐξ ἴσου δυνατόν νὰ ὀφείλονται εἰς συγγραφέα ἔχοντα τὴν ἑλληνικὴν ὡς μητρικὴν γλῶσσαν καὶ γράφοντα εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν καὶ ὅτι τὸ ἱστορικὸν δεδομένον τῆς ᾽Αν. ᾽Ομ., τοῦ παρανόμου γάμου ἀρχοντος ὑπὸ τὰς γνωστὰς συνθήκας, οὐδόλως ἀπαντᾷ εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγάς. «Ἐπομένως, μὲ βάσιν κατ' ἀρχὴν τὸ ἱστορικὸν τοῦτο δεδομένον, πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὸν μεταφραστικὸν χαρακτήρα τῆς ᾽Αν. ᾽Ομ. ἐκ τῆς ἑλληνικῆς» (σ. 39).

Περαιτέρω ὁ σ., ἐξετάζων τὰ χωρία τῆς ᾽Αν. ᾽Ομ., ὅπου ἀναφέρεται «νόμος», ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ὁ τῆς ᾽Αγίας Γραφῆς, καταλήγει: «Ἐπομένως, ἐκ τῶν παρατεθέντων τριῶν χωρίων τῆς ᾽Αν. ᾽Ομ. καθίσταται ἐμφανὲς ὅτι, ἐκτὸς τοῦ δικαίου τῆς ᾽Αγίας Γραφῆς, ὑπῆρχε καὶ εἰς ᾽νόμος» γνωστὸς εἰς τὸ ἄκροατήριον, νόμος θετικοῦ δικαίου θεθεὶς ἐν ἰσχύει πρὸ τῆς συντάξεως τῆς ᾽Αν. ᾽Ομ. καὶ εἰς ἐπίρρωσιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ὁποῖου ἀπέβλεπεν ὁ συντάκτης αὐτῆς» (σ. 41). Ὁ σ. δὲν καθορίζει ποῖος ἦτο ὁ «νόμος» αὗτός, ἐπιφαινασόμενος νὰ τὸν ἀποκαλύψῃ ἀργότερον. Ὁ J. V a š i c a βεβαίως, (*L'œuvre juridique de SS. Constantin-Cyrille et Methode. Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος, ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, Μέρος Β', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 174, τὸν ἔχει ἀποκαλύψει πρὸ πολλοῦ: «une confrontation avec le Zakon sudnyj a montré que l'oraison se rattache immédiatement au code mentionné et s'y réfère expressément... l'oraison de Methode suppose déjà l'existence du Zakon sudnyj»*). (βλ. καὶ J. V a š i c a, *Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien code slave dit Zakon sudnyj l'judem, «Byzantinoslavica» 12, 1951, 154-174*), ἀλλ' ὁ σ., χάριν τῆς κλιμακώσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ κοινοῦ ἀναγνώστου, φαίνεται νὰ παραβιάζῃ ἐν-ταῦθα ἀνοικτὰς θύρας.

Εἰς τὸ Κεφ. Δ' (σ. 43-66) ὁ σ. ἐξετάζει τὰ δύο ἀρχαιότερα γραπτὰ μνημεῖα τοῦ δικαίου τῶν Σλάβων, τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μεθοδίου (NM) καὶ τὸν Zakon sudnyj l'judem (ZSL), πρὶν νὰ συσχετίσῃ τούτους εἰς τὸ ἐπόμενο κεφάλαιον πρὸς τὴν ᾽Αν. ᾽Ομ.

Διὰ τὸν NM, τοῦ ὁποῖου τὰ βασικὰ προβλήματα προελεύσεως, συντάκτου καὶ τόπου συντάξεως θεωροῦνται εἰς τὴν διεθνῇ βιβλιογραφίαν ὡς ὀριστικῶς λελυμένα, ἀφηγεῖται πρῶτον, σκιαγραφῶν τὸ σχετικὸν ἱστορικὸν πλαίσιον, τὴν ἱστορίαν τῆς ἀποστολῆς καὶ τῆς δράσεως τῶν δύο Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ἀπὸ τῆς αἰτήσεως τοῦ ἡγεμόνος αὐτῆς Ροστισλάβ πρὸς τὸ Βυζάντιον τὸ 862 περὶ ἀποστολῆς ἱεραποστόλων εἰς τὴν χώραν του μέχρι τῆς διαλύσεως τῆς ἡγεμονίας τῆς Μοραβίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς ὑπὸ τῶν Οὐγγρων κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ 10ου αἰῶνος (σ. 43-48).

Ἀποδειχθέντος ἀναμφισβητήτως ὑπὸ τοῦ H. F. Schmid ὅτι ὁ NM εἶναι πιστὴ ἀπο-

σπασματική μετάφρασις εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν τῆς Συναγωγῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ ὑποστηριχθέντος ὑπὸ τοῦ W. Lettenbauer ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παλαιοσλαβικῶν «γλωσσῶν» εἰς τὸν Cod. Lat. Mon. 14008 ὅτι ὁ NM εἶχε καταρτισθῇ πρὸ τοῦ 880, ὁ σ. ἐξετάζων καλῦτερον τὰς ὑπαρχούσας πληροφορίας συμπεραίνει ὅτι «ἡ πλήρης σύνταξις τοῦ Νομοκάνωνος ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου ἐξεπονήθη προφανῶς κατὰ τὸ ἔτος 883, ἥτοι ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ δύο ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του» (σ. 52). Οὕτω καθωρίσθη ἀκριβέστερον ὁ χρόνος τῆς συντάξεως τοῦ NM.

Τὴν ἄποψιν τοῦ Vašica, ὅτι ὁ NM ἀποτελεῖ νέον τύπον, «μεγαλομοραβικόν», νομοκάνωνος καὶ τὴν ὑπονοουμένην γνῶμιν τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ τούτου ἐρευνητοῦ ὅτι ὁ NM στρέφεται κατὰ τῆς ᾽Ανατολικῆς ᾽Εκκλησίας, καταπολεμεῖ ἐπιτυχῶς ὁ σ. με ὀφθαλμοφανῶς λογικά ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιχειρήματα: Τὸ μὴ διαφοροποιημένον περιεχόμενον του καθιστᾷ τὸν NM συνοπτικὸν ἐγχειρίδιον ἐπιλεγμένων Κανόνων καὶ ὄχι νέον τύπον νομοκάνωνος. Ἡ μετάφρασις ἐν αὐτῷ τοῦ γ' Κανόνος τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 381, περὶ πρεσβείων τοῦ Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸν τῆς Ρώμης, ἀποκλείει ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ᾽Ανατολικὴν ᾽Εκκλησίαν. Τὸ ὑπάρχον ἐξειληγμένον Κανονικὸν δίκαιον τῆς ᾽Εκκλησίας τοῦ Βυζαντίου ἐξηγεῖ τὴν μὴ χρησιμοποίησιν ὑπ' αὐτῆς τοῦ συμπιλήματος ἐκ τῆς Συναγωγῆς τοῦ Σχολαστικοῦ, ὡς εἶναι ὁ NM. Ἡ μὴ διάσφασις τοῦ NM ἐν τῇ Δύσει ἀποκλείει ἀντιανατολικὰς τάσεις του, ἄλλως εὐπροσδέκτους εἰς τοὺς Λυτικούς κ.ο.κ. (σ. 52-56).

Μὲ ἐξ Ἰσου ἰσχυρὰ ἐκ τῶν πραγμάτων λογικὰ ἐπιχειρήματα καταπολεμεῖ ὁ σ. τὴν ἀντίθετον ἄποψιν τοῦ ὀρθοδόξου Ρώσου κανονολόγου S. Troickij, ὅτι ὁ NM διεπνέετο ὑπὸ ἀντιδυτικῶν τάσεων καὶ προσεπάθησε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν Μεγάλῃν Μοραβίαν ἀντιπαπικὰς θέσεις τῆς ᾽Ανατολικῆς ᾽Εκκλησίας: Ἀντιπαπικὰς θέσεις δὲν περιέχει, ἀν ἰσχυρίζεται ὁ Troickij, ὁ μεταφρασθεὶς εἰς τὸν NM λδ' ἀποστολικὸς Κανὼν τῆς Συναγωγῆς τοῦ Σχολαστικοῦ, ἀλλὰ ὁ Νομοκάνων εἰς ΙΔ' τίτλους, ὁ λεγόμενος τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ τούτων δὲν μετάφρασεν ὁ δῆθεν ἀντιπαπικὸς Μεθόδιος. Καὶ καταλήγει ὁ σ.: «Ὁ NM δὲν διέπεται ὑπὸ ἀντιδυτικῶν ἢ ἀντιανατολικῶν ἀρχῶν καὶ ὁ Μεθόδιος ὡς ἱεραπόστολος καὶ μεταφραστὴς ὑπὲρ ἢ κατὰ οὐδεμιὰς τῶν δύο ᾽Εκκλησιῶν εἰργάσθη» (σ. 59).

Τὸ συμπέρασμα τούτου τοῦ σ. ἀποτελεῖ μάθημα δι' ὅσους βυζαντινολόγους πιστεύουν ὅτι εἰς ἐκ τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος δὲν περιελήφθησαν εἰς οὐδὲν βυζαντινὸν ἑορτολόγιον καὶ δὲν ἐωρτάζοντο ὑπὸ τῆς ᾽Ανατολικῆς ᾽Εκκλησίας, ἥτο τὸ γεγονός, ὅτι οὗτοι κατὰ τὴν διένεξιν πατριάρχου Φωτίου καὶ πάπα Νικολάου Α' συνειργάσθησαν μετὰ τοῦ Πάπα. Δὲν συνειργάσθησαν μετὰ τοῦ Πάπα, ἀλλὰ καὶ δὲν εἰργάσθησαν κατ' αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ Φωτίου, σεβασθέντες τὴν ὑπάρχουσαν ὑπαγωγὴν τῆς Μοραβίας εἰς τὸ κλίμα τῆς Λυτικῆς ᾽Εκκλησίας. Τοῦτο διδάσκει τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα τοῦ συγγραφέως μας.

Ἡ προέλευσις καὶ ἡ πατρότης τοῦ εἰς Ρωσίαν ἐπίσης, ὡς ὁ NM, ἀλλ' εἰς πολλὰ χειρόγραφα καὶ εἰς δύο συντάξεις, μίαν βραχεῖαν καὶ ἀρχαιοτέραν καὶ μίαν ἐκτεταμένην καὶ νεωτέραν, διασωθέντος ZSL ἀποτελοῦν ἀντικείμενον διαφωνιῶν καὶ ἀντιμαχομένων θεωριῶν καὶ ὁ σ. ἐκθέτει ἐν συνεχείᾳ τὰς διατυπωθείσας τέσσαρας τοιαύτας, αἱ ὁποῖαι εἶναι:

α) Ἡ «βουλγαρικὴ θεωρία» τοῦ Πολωνοῦ R. Hube, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ZSL ἐγεννήθη ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ τσάρου Συμεὼν (893-927), ἀφοῦ ἐξ αὐτῆς προέρχονται πολλὰ παλαιοσλαβικά χειρόγραφα διασωθέντα ἐν Ρωσίᾳ, καὶ τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν ἔκτοτε πολλοὶ μεταθέτοντες μόνον τὸν χρόνον τῆς συντάξεως αὐτοῦ εἰς τὸν 10ον ἢ τὸν 11ον αἰῶνα.

Τροποποιήσιν τῆς θεωρίας αὐτῆς ἐπέφερεν ὁ Danailov, ἀκολουθηθεὶς ὑπὸ πολλῶν, διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τοῦ ZSL ἐπὶ τσάρου Βόριδος (852-889) καὶ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 866-868, ἀφοῦ, ὡς ἐπιστεῦθη, διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ZSL ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α' πρὸς τοὺς Βουλγάρους.

β) Ἡ «μεγαλομοραβική θεωρία» τοῦ J. Vašica, ὁ ὁποῖος βασισθεὶς εἰς φιλολογικὰ καὶ γλωσσικὰ κριτήρια ὑπεστήριξε ὅτι ὁ ZSL συνετάχθη ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, χρησιμοποίησαντος ὡς πρότυπον τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ Κανονικοῦ δικαίου διαμορφωθέντα ἐπιτίμια, ἅτινα εἶχον διαδοθῇ εἰς τὴν Μοραβίαν ὑπὸ τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων, καὶ ὁ ὁποῖος ἠκολούθηθι πρωτίστως ὑπὸ Τσεχοσλοβάκων ἐρευνητῶν.

γ) Ἡ «μακεδονική θεωρία» τοῦ Ρώσου κανονολόγου S. Troickij, ὁ ὁποῖος, ἐπεὶ δὲ ἀριθμὸς διατάξεων τοῦ ZSL ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑπὸ στρατιωτικῶν τέλεσιν ἀξιοποιῶν πράξεων, κατέληξε ἐν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ZSL τυγχάνει στρατιωτικὸς ποινικὸς κώδιξ καὶ συνετάχθη μὲ βάσιν τὴν Ἐκλογὴν ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου κατὰ τὸ διάστημα 830-840 (εἶναι λοιπὸν τὸ ἀρχαιότερον πάντων σλαβικῶν μνημείων) εἰς τὴν Κλεισούραν τοῦ Στρυμόνος (ὅπου κατὰ τὸν Dvornik ἦτο ἡ «σλαβική ἡγεμονία», διοικητὴν τῆς ὁποίας διώρισε τὸν Μεθόδιον ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος), ἵνα χρησιμοποιηθῇ ὑπὸ τῶν εἰς αὐτὸν ὑποκειμένων Σλάβων στρατιωτῶν. Ὁ τόπος συντάξεως λοιπὸν τοῦ ZSL εὐρίσκετο κατὰ τὴν θεωρίαν αὐτὴν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἡ θεωρία ὀνομάσθη «μακεδονική».

δ) Ἡ «Παννονική θεωρία» τοῦ H. F. Schmid, ὁ ὁποῖος ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τὸν ZSL συνυπάρχουν στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου (Ἐκλογὴ) καὶ τοῦ δυτικοῦ Κανονικοῦ δικαίου (ἐπιτίμια), συνεπέρανε ὅτι τόπος συντάξεως τοῦ ZSL εἶναι ἡ Παννονία, ὅπου ἐτέμοντο αἱ σφαῖραι ἐπιρροῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ φραγκικοῦ κράτους, καὶ ἡ ἀλλὴ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Παννονίας, καὶ ὁ ὁποῖος ἀργότερον ἐτροποποίησε τὴν ἀποψίν του δεχθεὶς χρόνον συντάξεως τοῦ ZSL τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ τόπον τὴν Παννονίαν καὶ τὴν Μεγάλην Μοραβίαν.

Βεβαίως ὁ σ. μας δὲν ἀποκλίνει πρὸς τὸ παρὸν πρὸς οὐδεμίαν ἐκ τῶν τεσσάρων θεωριῶν καὶ ἀργότερον ἀκόμη θὰ εἴπῃ (σ. 79): «Ὁ ZSL τυγχάνει ἔργον συζητησίμου εἰσέτι τοπικῆς καὶ χρονικῆς προσελύσεως, ὥς καὶ συντάκτου». Θὰ ἡμποροῦσε ὅμως ἴσως, νομίζομεν, νὰ συζητηθῇ ἐνταῦθα τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ ZSL ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, τὸ ὁποῖον ἀπεδόθη δῆθεν λαυθασιμένως εἰς τὸν Μέγαν Κωνσταντῖνον ἢ τὸν Κωνσταντῖνον Ε', ἐνῶ δῆθεν πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου (βλ. J. Vašica, *L'œuvre juridique de SS Constantin-Cyrille et Méthode*, σ. 173) καὶ τὸ ὁποῖον παρέσυρε τὸν βαρῶνον Rosenkampf νὰ θεωρήσῃ τὸν ZSL μετὰφρασιν ἀγνώστου ἑλληνικοῦ νομοθετήματος τοῦ αὐτοκράτορος Μεγάλου Κωνσταντίνου (βλ. ἡμέτερον σ. εἰς σ. 62). Ὅποτε, εἰάν τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐνισχύει τὴν ἀποψίν τοῦ Vašica, ὅτι ὁ Κωνσταντίνος-Κυρίλλος εἶναι ὁ συντάξας τὸν ZSL, καταρρίπτονται ὅλαι αἱ ἄλλαι θεωρίαι, πλην τῆς μεγαλομοραβικῆς, ἀφοῦ ὁ Κωνσταντίνος-Κυρίλλος οὔτε εἰς τὴν Βουλγαρίαν οὔτε εἰς τὴν Παννονίαν εἰργάσθη οὔτε «σλαβικὴν ἡγεμονίαν» διέφκην. Ὁ σ. ἀναφέρει βεβαίως εἰς σ. 70, σημ. 11 τὰ περὶ Μ. Κωνσταντίνου, ἀλλὰ λύων τὸ ζήτημα τὸ συντάκτου τοῦ ZSL εἰς σ. 103-105 ὑπὲρ τοῦ Μεθοδίου οὕτε ἐκεῖ δὲν ἀνασκευάζει τὴν ἀνωτέρω περὶ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου ἀποψίν τοῦ Vašica.

Πάντως, ἡ «μακεδονική θεωρία» δὲν δικαιολογεῖ, νομίζομεν, τὸ ὄνομά της. Τὴν «σλαβικὴν ἡγεμονίαν», τὴν ὁποίαν παρέδωκεν ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 830-840 εἰς τὸν Μεθόδιον πρὸς διοίκησιν (*Vita Methodii*, II, μετὰφρ. Ἀναστασίου, 152), ἐτοποθέτησε πρῶτος ὁ F. Dvornik, *Les legendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Prague 1933, σ. 2-19, καὶ ἔπειτα ὁ G. Ostrogorsky, *The Byzantine Background of the Moravian Mission*, «Dumb. Oaks Papers» 19(1965) 13-16, εἰς τὴν Κλεισούραν τοῦ Στρυμόνος. Ἡ Κλεισούρα τοῦ Στρυμόνος ὅμως, ἡ ὁρεὶν δηλαδὴ περιοχὴ μεταξὺ Ροῦπελ καὶ Μελενίκου, τὴν ὁποίαν ἱδρυσεν ὁ Ἰουστινιανὸς Β' κατὰ τὴν ἐκστρατείαν του κατὰ τῶν Στρυμονιτῶν Σλάβων τὸ 688 (Πορφυρογέν., Περὶ Θεμάτων, ἐκδ. Α. Pertusi, 88/9) διὰ τῆς

ἐγκαταστάσεως εἰς αὐτὴν ὡς φρουρῶν τῶν Σμολεάνων Σλάβων, διελύθη, ὅταν ἡ σλαβικὴ φρουρά της καὶ οἱ ἀποικισθέντες εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Α' τὸ 809 Ῥωμαῖοι στρατιῶται (Θεοφάνης, ἐκδ. de Boor, σ. 486, 10: «χριστιανούς ἀποικίσας ἐκ παντός θέματος ἐπὶ τὰς σκλαυνίας γενέσθαι προσέταξεν») ἐγκατέλειψαν αὐτὴν πρὸ τῆς προελάσεως τῶν Βουλγάρων τοῦ Κροῦμου τὸ 812 (Θεοφάνης, ἐκδ. de Boor, σ. 496, 5). Σλάβοι βεβαίως πειραταὶ εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος λεηλατοῦν τὴν περιοχὴν τὸ 813-820 καὶ εἰς χεῖρας τῶν ἐμπίπτει ὁ Γρηγόριος ὁ Δεκαπολίτης (F. Dvornik, *La vie de St. Gregoire le Decapolite*, Paris 1926, σ. 54, 23-26), ἀλλ' αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦν «σλαβικὴν ἡγεμονίαν» ὑπὸ βυζαντινὸν ἄρχοντα, ὡς διετέλεσεν ὁ Μεθόδιος. Ἐγένετο κατόπιν κατὰ τὰ ἔτη 831-838 εἰσβολὴ Βουλγάρων, οἱ ὅποιοι ἐσάρωσαν τὰς φρουράς τῶν Κλεισουργῶν (κατὰ τῶν ἐπανελθόντων εἰς τὴν Κλεισούραν Σμολεάνων Σλάβων ἐπέρχεται πρὸ τοῦ 837 ὁ «καυχᾶνος» Ἰσβούλος κατὰ τὴν πρωτοβουλγαρικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀρχοντος Περσιάνου τοῦ ἔτους 837 εἰς τοὺς Φιλίππους καὶ τοὺς ἐκδίδοκει ἐκείθεν πρὸς Χριστούπολιν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ὁποίας συναντῶμεν ἐπισκοπὴν Σμολεάνων τὸ 864. Βλ. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1954, σ. 135 κ.ε.) καὶ ἠνύγκασαν, καταλαμβάνοντες τὰς πεδιάδας τῶν Σερρῶν καὶ τῶν Φιλίππων, τὸν καίσαρα Ἀλέξιον Μωσιλὲ νὰ ἀποσυρθῇ μετὰ τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων του εἰς Χριστούπολιν (Καβάλαν). Αὐτὸς εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ ὄργανωτὴς τοῦ κατόπιν Θέματος Στρυμόνος, τὸ ὁποῖον ἰδρύθη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος, καὶ δι' αὐτὸν τὸν σκοπὸν εἶχεν ἴσως ἀποσταλῆ εἰς τὴν ταραγμένην αὐτὴν περιοχὴν (P. Lemerle, *Philippe* κ.λ., 127/8 F. Dvornik, *Les legendes* κ.λ., 14/8). Τὸ Θέμα Στρυμόνος περιελάμβανε τὴν περιοχὴν μεταξὺ τῆς κοιλάδος τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Στρυμόνος πρὸς δυσμὰς καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Νέστου πρὸς ἀνατολάς, ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τῆς Κλεισούρας πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς θαλάσσης (βλ. Στ. Κυριακίδου, *Βυζαντιναὶ Μελέται*, II-V, Θεσσαλονικὴ 1937-1939, σ. 401—P. Lemerle, *Philippe* κ.λ., σ. 128). Ἀπὸ τῆς εἰσβολῆς, λοιπὸν, τῶν Βουλγάρων κατὰ τὴν τετάρτην δεκαετίαν τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ μετὰ τὴν ἰδρυσιν τοῦ Θέματος Στρυμόνος κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει Κλεισούρα τοῦ Στρυμόνος καὶ σλαβικὴ ἐκεῖ ἡγεμονία. Καὶ αὕτη ἡ Rajkovič, ἡ ὁποία ἐθορύβησε διὰ τοὺς Σλάβους τοῦ Στρυμόνος, παραδέχεται ὅτι Κλεισούρα Στρυμόνος, καὶ ἐπομένως «σλαβικὴ ἡγεμονία» εἰς τὸν Στρυμόνα, δὲν ὑπάρχει μετὰ τὴν προαγωγὴν αὐτῆς εἰς Θέμα Στρυμόνος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος (M. Rajkovič, *Oblast Strimona i tema Strimon. Sbornik Bizantoloskog Instituta*, V, 1-6, Beograd 1958. Ἑλληνικὴ μετάφρασις καὶ σχόλια ὑπὸ Α. Ἀγγελοπούλου εἰς *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Ι.Μ.Χ.Α.*, ἀρ. 14, Θεσσαλονικὴ 1967, σ. 9).

Δὲν ὑπῆρχε λοιπὸν «σλαβικὴ ἡγεμονία», τῆς ὁποίας διοικητὴς διωρίσθη ὁ Μεθόδιος, κατὰ τὰ ἔτη 830-840. Αὕτη ὡς Κλεισούρα Στρυμόνος ἔχει διαλυθῇ ἀπὸ τοῦ 809 ἢ 812 καὶ ἡ περιοχὴ κατέχεται ἀπὸ εἰσβαλόντας Βουλγάρους κατὰ τὰ ἔτη 831-838, περιλήφθησα κατόπιν εἰς τὸ ἰδρυθέν Θέμα Στρυμόνος.

Υπῆρχον ὅμως ἀπὸ τοῦ ἔτους 688 πολλοὶ Σλάβοι εἰς τὴν Βιθυνίαν, ἐγκατασταθέντες ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεοφάνης, ἐκδ. de Boor, σ. 364, 11-15: «Τούτῳ τῷ ἔτει (6180 = 688/9) ἐπιστράτευσεν Ἰουστινιανὸς ... καὶ μέχρι Θεσσαλονικῆς ἐκδραμὼν πολλὰ πλῆθη Σκλάβων εἰς τὰ τοῦ Ὀνικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρη» (τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ἐκδ. de Boor, σ. 36, 12). Εἰς αὐτοὺς προστέθησαν οἱ Σλάβοι τῆς Μακεδονίας, τοὺς ὁποίους ὑπέταξεν ὁ Κωνσταντῖνος Ε', (741-775) τὸ 758 (Θεοφάνης, ἐκδ. de Boor, σ. 430: «τούτῳ τῷ ἔτει Κωνσταντῖνος τὰς κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαβινίας ἡχμαλώτευσεν καὶ τοὺς λοιποὺς ὑποχείριους ἐποίησεν») καὶ οἱ Σλάβοι τῆς Βουλγαρίας, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸν Θεοφάνην «προσερρήσαντο» πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Ε', διὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν στράτευσίν των εἰς τὸν βουλγαρικὸν στρατὸν καὶ τοὺς ὁποίους ὁ Κωνσταντῖνος Ε' μετέφερε τὸ 761 διὰ τοῦ Εὐξείνου εἰς τὴν

Βιθυνίαν ἐγκαταστήσας αὐτοὺς παρὰ τὸν Ἀρτάναν ποταμόν. Τούτους ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ἐκδ. de Boor, σ. 69, 1, ἀναβιβάζει εἰς «ὁκτὼ καὶ διακοσίας χιλιάδας». Ὁ ἀριθμὸς, ὡς δεικνύει ἡ ἀκριβολογία του, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὑπερβολικὸς (ὡς θεωρεῖ τοῦτον ὁ P. Charanis, *The Slavic Element in Byzantine Asia Minor*, «Byzantion» 18, 1948, 77 κ.έ.), πρέπει ὁμῶς νὰ ἐννοηθῇ μετὰ τῶν γυναικοπαίδων. Βλ. Κ. Ἀμάντο, Ἱστορία Α', σ. 363/4.—G. Ostrogorsky, *Geschichte* (2α ἐκδ., München 1952), σ. 136 καὶ σημ. 2.—M. A. Nastos, εἰς *Cambridge Medieval History*, IV, 1, σ. 74. Τὴν ἐγκατάστασιν Σλάβων εἰς τὴν Βιθυνίαν ἐπιβεβαίωσι καὶ τὸ μολυβδόβουλλον τοῦ ἔτους 694/5 τοῦ G. Schlumberger εἰς BZ 12, 1903, 277, μὲ εἰκόνα τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', καὶ μὲ ἐπιγραφὴν τοῦ ἄρχοντος «ἀπὸ Ὑπᾶτων τῶν ἀνδραπόδων τῶν Σκλαβῶν τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας» (πρβλ. καὶ G. Ostrogorsky, *Geschichte*, 2α ἐκδ., Μόναχον 1952, σ. 107, σημ. 1).

Πλησίον αὐτῶν τῶν Σλάβων εὐρίσκετο ἡ Μονὴ Πολυχρονίου ἐπὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου, τῆς ὁποίας εὐρίσκομεν ἡγούμενον τὸν Μεθόδιον μετὰ τὴν παραίτησίν του ἀπὸ τῆς διοικήσεως τῆς «σλαβικῆς ἡγεμονίας». (Βλ. Ἀ.-Α. Ταχιάου, Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας. «Κυρίλλω καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἐόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι», ἐν Θεσσαλονίκῃ 1968, σ. 122). Διὰ τοιούτων νὰ ἦτο ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία αὐτὴ μακράν εἰς τὸν Στρυμόνα καὶ ὄχι εἰς τὴν Βιθυνίαν πλησίον τῆς μονῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεσῦρθη ὁ Μεθόδιος; Ἡ διὰ τοῦ ἐπεπεν ὁ Μεθόδιος νὰ ἀποσυρθῇ ἀπὸ τὸν Στρυμόνα εἰς τὴν μακρυνὴν Μονὴν τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου; Ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία» τοῦ Μεθοδίου, λοιπόν, εὐρίσκετο κατὰ πάσαν πιθανότητα εἰς τὴν Βιθυνίαν καὶ ὁ Μεθόδιος παραιτηθεὶς τῆς διοικήσεώς τῆς ἀπεσῦρθη εἰς τὴν πλησιεστέραν μονὴν Πολυχρονίου ἐπὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου.

Ἡ ἐν τοῖς προηγουμένοις τρίτῃ, λοιπόν, θεωρία δὲν ἡμπορεῖ, πρῶτον, νὰ ὀνομασθῇ «μακεδονική», ἀφοῦ ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία» τοῦ Μεθοδίου δὲν εὐρίσκετο, κατὰ πάσαν πιθανότητα, εἰς τὴν Μακεδονίαν, καὶ ἔπειτα ὁ Μεθόδιος κατὰ τὰ ἔτη 830-840 ἦτο πολὺ νέος (κατὰ τὸν Σύντομον Βίον Μεθοδίου ἦτο δωδεκαετής, βλ. Ἀ.-Α. Ταχιάου, ἐ.α., σ. 120), διὰ νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ ZSL πρὸς χρῆσιν τῶν στρατιωτῶν του, ἐὰν εἶναι αὐτός, ὁ κατ' ἐξοχὴν κανονολόγος, ὁ συντάκτης καὶ ὄχι ὁ κατ' ἐξοχὴν σλαβολόγος Κύριλλος, ὁ ἐργασθεὶς μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν Μοραβίαν κατὰ τὰ μετὰ τὸ 863 ἔτη. Ἡ «μακεδονικὴ θεωρία», νομίζομεν, δὲν πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν. Ἀλλωστε ὁ σ. θά καταρρίψῃ αὐτὴν περαιτέρω καὶ δι' ἄλλων ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων.

Εἰς τὸ Κεφ. Ε' (σ. 67-86) ὁ σ. συσχετίζει τὰ τρία ταῦτα παλιότερα δικαικὰ παλαιοσλαβικὰ κείμενα, τὸν NM, τὸν ZSL, τὸν καὶ τὴν Ἀν. Ὅμ., ὄχι πλεόν ἀπὸ γλωσσικῶν καὶ φιλολογικῶν μόνον ἀπόψεως, ὅπως ἔκαμεν ἤδη ὁ Vašica εἰς πολλὰς ἐργασίας του (βλ. σ. 67, σημ. 1) ἐντάξας αὐτὰ κατόπιν τούτου εἰς τὸν κύκλον τῆς μεγαλομοραβικῆς φιλολογικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως νομικοῦ περιεχομένου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε καὶ ἀποτελεῖ συμβολὴν τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν ἔρευναν.

Ἐπανερχόμενος πρῶτον εἰς τὴν σημαντικὴν φιλολογικὴν παρατήρησιν τοῦ Vašica περὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς λέξεως *vřeme* (= χρόνος) κατὰ τὴν μεταγλώττισιν τῆς ἑλληνικῆς λέξεως «αἰτία» εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ εὐαγγελικοῦ χωρίου Ματ. 19, 3: «εἰ ἔξεστιν ἀνθρώπῳ ἀπολῦσαι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ κατὰ πάσαν αἰτίαν», ἀντὶ τῆς ἀντιστοίχου παλαιοσλαβικῆς *vina* (= αἰτία) ἢ *grech* (= παράπτωμα), καὶ τοῦτο μόνον εἰς τὰ κείμενα τοῦ χειρογράφου Clozianus καὶ τοῦ ἀρχαῖζοντος χειρογράφου Ioasaf καὶ εἰς ὁδὲν ἄλλο παλαιοσλαβικὸν κείμενον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν κοινὴν τοπικὴν καὶ χρονικὴν προέλευσιν τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως καὶ τὸν κοινὸν δημιουργὸν τῶν τριῶν κειμένων, διαπιστώνει εἰς τὸ κοινὸν τοῦτο μεταφραστικὸν πραξικόπημα τῶν τριῶν κειμένων σκοπιμότητα νομοθετικῆς πολιτικῆς (σ. 69) καὶ προχωρεῖ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν κοινῶν νομικῶν

διατάξεων τῶν μὲ ἀναφορὰν εἰς τοὺς ἀντιστοίχους Κανόνας τῶν Συνόδων, ἀποδεικνυομένης αὐτομάτως τῆς ἀλληλοσυμπληρώσεώς τῶν. Εἶναι δὲ αὗται: 1) Ἡ ἀπαγόρευσις τελείσεως εἰδωλολατρικῶν ἐκδηλώσεων, 2) ἡ μονογαμία-παλλακεία, 3) ἡ μοιχεία, καὶ 4) ἡ ὀργάνωσις τῶν δικαστηρίων.

Κοινὰ νομικὰ θέματα, περὶ ὧν δὲν ἀσχολεῖται ὁ ΝΜ, διαπιστῶνται ὁ σ. μεταξύ Ἀν. Ὁμ. καὶ ΖΣΛ. Εἶναι δὲ ταῦτα: 1) Κώλυμα γάμου ἐκ πνευματικῆς συγγενείας, καὶ 2) λύσις γάμου. Ἐπίσης κοινὰ νομικὰ θέματα μεταξύ ΝΜ καὶ ΖΣΛ εὐρίσκει ὁ σ. τὰ ἐξῆς: 1) κλοπὴν, 2) τυμβωρυχίαν, καὶ 3) ἱεροσυλίαν.

Οὕτως καὶ ἐκ τῆς δικαιοκρίσεως τῶν τριῶν ἀρχαιοτέρων τούτων νομικῶν μνημείων τοῦ σλαβικοῦ κόσμου διεπιστώθη ὑπὸ τοῦ σ. συμπόρευσις καὶ ἀλληλοσυμπλήρωσις τῶν. Ἀφοῦ ὅμως τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν, ὁ ΝΜ, εἶναι ἀποδεδειγμένος ἔργον τοῦ Μεθοδίου καταρτισθὲν ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ καὶ τὸ ἄλλο, ἡ Ἀν. Ὁμ., ἀποδεικνύει τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου του ἐκ τῆς γλαβολικῆς γραφῆς του, ἐντασσόμενον ὑπὸ τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς διὰ τῆς μελέτης τῶν γλωσσικῶν του στοιχείων εἰς τὰ ἔργα τοῦ μεγαλομοραβικοῦ κύκλου, εἶναι ὑπερβολικὴ ἡ ἄκρα ἐπιφύλαξις τοῦ σ. διὰ τὸ τρίτον: «Ὁ ΖΣΛ τυγχάνει ἔργον συζητήσιμου εἰσέτι τοπικῆς καὶ χρονικῆς προελεύσεως, ὥς καὶ συντάκτου» (σ. 79), ἀφοῦ μάλιστα ὁ Βασίλα ἀποφαίνεται κατηγορηματικῶς, ἀλλὰ χωρὶς ἐπιχειρήματα, ὑπὲρ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου ὡς συντάκτου του: «il semble indubitable que c'était le frère cadet qui assumait la tâche de rediger un manuel juridique que les envoyés de Moravie demandaient aux frères» (J. V a § i c a, *L'œuvre juridique* κ.τ.λ., ἑ.ἀ., σ. 173, πρβλ. καὶ «Byzantinoslavica» 12, 1951, 166) καὶ δὲν λαμβάνει ἀπάντησιν παρὰ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως, ὅπως εἰπομεν ἤδη ἐν τοῖς προηγούμενοις.

Ἐκτὸς τούτων ὁ σ. διεπίστωσε καὶ θρησκευτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν τριῶν κειμένων καὶ πρὸ παντὸς ἐπέμβασιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἔκτισιν τῶν ἐπιβαλλομένων ποινῶν, ὅταν αὗται ἦσαν ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια, πρᾶγμα ἄγνωστον εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐκ τοῦ ὁποίου κατάγονται τὰ νομικὰ πρότυπα τῶν τριῶν κειμένων, γνωστὸν ὅμως εἰς τὴν Δύσιν.

Τὰ ἐπιτίμια αὐτὰ, τὰ ὁποῖα ἐπαπειλεῖ ἡ Ἀν. Ὁμ. καὶ προβλέπει ἀντὶ φυλακίσεως ὁ ΖΣΛ, διεδόθησαν εἰς τὴν Μοραβίαν διὰ τῶν προηγηθέντων Φράγκων κληρικῶν καὶ ἦσαν ἀποκλειστικῆς χρήσεως τοῦ Κλήρου εἰς λατινικὴν γλῶσσαν ὡς *Libri Poenitentiales*, μόνον δὲ εἰς τὴν Μοραβίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἀποστολῆς μεταφράσθησαν εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν διὰ τὸν ἀγνοοῦντα τὴν λατινικὴν Κλῆρον καὶ ὑπάρχον χειρόγραφον τῆς μεταφράσεώς τῶν αὐτῆς, τὰ ὁποῖα σημειοῖ ὁ σ. (σ. 80-83). Εἰς τὴν Βουλγαρίαν, παρὰ σχετικὴν ὑπόσχεσιν εἰς τὰ *Responsa* τοῦ πάπα Νικολάου Α', ὡς ἐξηγεῖ ὁ σ. (σ. 83-85), δυτικὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια δὲν ἐπρόφθασαν νὰ εἰσαχθοῦν καὶ νὰ διαδοθοῦν λόγῳ τοῦ νέου προσανατολισμοῦ τοῦ Βόριδος πρὸς τὸ Βυζάντιον.

Ὑπὲρ τῆς κατισχύσεως τῶν δυτικῶν ἐπιτιμίων μόνον ἐν Μοραβίᾳ, παρατηρεῖ ὁ σ. (σ. 85), συνηγορεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἀν. Ὁμ. διεσώθη εἰς ἓν καὶ μόνον χειρόγραφον (*Cod. Clozianus*), προερχόμενον ἐκ περιοχῆς ἀνέκαθεν ὑπαγομένης εἰς τὸ κλίμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας.

Δεδομένου ὅτι οἱ τιμωρηθέντες δι' ἐπιτιμίων μετὰ τὴν ἔκτισιν τῆς ποινῆς τῶν παρουσιάζοντο εἰς τὸν Ἐπίσκοπον κατὰ τὴν Μεγάλῃν Πέμπτην διὰ νὰ λάβουν ἄδειαν εἰσόδου τῶν εἰς τὸν ναόν, τοῦτο ἐξηγεῖ τὸ γεγονός, διὰτὶ ἡ ἐπαπειλούσα ἐπιτίμια εἰς τοὺς παραβάτας τοῦ θείου νόμου Ἀν. Ὁμ. εὐρέθη εἰς τὸν κώδικα *Clozianus*, ὁ ὁποῖος περιέχει ὁμιλίαν ἀφορώσας εἰς τὸν κύκλον τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου, καὶ μεταξὺ τῶν ὁμιλιῶν αὐτῶν, ὡς παρατηρεῖ ὁ σ. σ. 86, πρβλ. ὅμως καὶ J. V a § i c a, *L'œuvre juridique* κ.τ.λ., ἑ.ἀ., σ. 175.

Εἰς τὸ Κεφ. ΣΤ' (σ. 87-96) ὁ σ. ἐρευνᾷ ἐγγύτερον τὰς πηγὰς τοῦ ΝΜ, τοῦ ΖΣΛ καὶ τῆς Ἀν. Ὁμ. καὶ ἐκκαθαρίζει ὀριστικῶς τὸ θέμα τῶν πηγῶν τῶν δύο τελευταίων.

Ὁ ΝΜ εἶναι ἀποδεδειγμένως ἀποσπασματικὴ πιστὴ μετάφρασις τῆς Συναγωγῆς εἰς Ν' τίτλους τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ περιέχει 235 Κανόνες ἐκ τῶν 377 τῆς Συναγωγῆς καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπ' αὐτοῦ θέμα περαιτέρω ἐρεύνης.

Τοῦ ΖSL 29 κεφάλαια ἐκ τῶν 32 εἶναι συντεθειμένα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἑκλογῆς τῶν Ἰσώρων καὶ ἡ ἀντιπαραβολή, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ ἀξιεπαινον μόχθον προβαίνει ὁ συγγραφεὺς (σ. 87-89), δεικνύει ὅτι 18 ἐκ τῶν 29 ἀποτελοῦν πιστὰ ἐννοιολογικὰ ἀντίγραφα τῆς Ἑκλογῆς, ἐνῶ 11 διαφέρουν αὐτῆς μόνον ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς ἐπιβαλλομένης ποινῆς ἢ ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν.

Παρά τὴν καταφανῆ αὐτὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἑκλογῆς ἐπὶ τοῦ ΖSL μόνον ἡ «βουλγαρικὴ θεωρία» ἐξ ὧν τῶν ἄλλων θεωρεῖ πηγὴν τοῦ ΖSL τὰ Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α' πρὸς τοὺς Βουλγάρους, στηριζομένη εἰς τὴν ὑπαρξίν κοινῶν διατάξεων μεταξὺ αὐτῶν καὶ παρῶρα τὸ γεγονός, ὅτι τὰ Responsa ἀποβλέπουν εἰς τὴν ἐξ ἀρχῆς ὀργάνωσιν Ἑκκλησίας, ἐνῶ ὁ ΖSL εἰς τὴν συγκρότησιν κρατικῆς δικαιοσύνης, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναγκάζει τὸν σ. νὰ προβῇ εἰς κοπιώδη ἀντιπαραβολὴν τῶν δύο κειμένων (σ. 89-91), ἐκ τῆς ὁποίας ἀποδεικνύεται ὅτι «ἐκ τῶν ἑνδεκα 'κοινῶν' κεφαλαίων μεταξὺ τοῦ ΖSL καὶ τῶν Responsa μόνον τρία ἐξ αὐτῶν εἶναι ὄντως κοινὰ, ἀλλὰ καὶ ταῦτα ὑπάρχουν ὑπὸ τὴν αὐτὴν διατύπωσιν εἰς τὴν Ἑκλογὴν», ἐνῶ τὰ ἄλλα ὀκτὼ ἔχουν μὲν κοινὸν θέμα, ἀλλὰ πολὺ διαφορετικὰ ρυθμίσεις. «Οὕτω καθίσταται πασιδῆλος ἡ ἐξάρτησις τοῦ ΖSL ἐκ τῆς Ἑκλογῆς καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν Responsa» (σ. 91). Οὕτως ὁμως, ἐπίσης, καταρρίπτεται, ἡμπορεῖ νὰ συμπεράνῃ κανεὶς, καὶ ἡ «βουλγαρικὴ θεωρία», ἡ ὁποία ἐστηρίχθη ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐκ Βουλγαρίας προέλευσιν πολλῶν ἐν Ρωσίᾳ διασωθέντων παλαιοσλαβικῶν χειρογράφων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλαστογράφωσιν αὐτῆν τῶν πηγῶν τοῦ ΖSL, καὶ παταγεῖ πίπτων τὸ ὀγκῶδες ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλίον τοῦ V. G a n e v, *Zakon soudn'ij ljud'm pravno-Istoriceski i pravno-analitici* *proucvanija, Sofija 1959*, χάρις εἰς τὴν δεξύνουν ἐπιστημονικὴν κριτικὴν τοῦ συγγραφέως μας. Μετὰ, λοιπόν, τὴν ἐν τοῖς προηγουμένοις κατάρριψιν τῆς «μακεδονικῆς θεωρίας», μετὰ τὴν ὡς ἄνω κατάρριψιν τῆς «βουλγαρικῆς» καὶ μετὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ὑπογράφωσιν τῆς «παννονικῆς» δὲν ἀπομένει παρά ἡ «μεγαλομορβική», ὡς ἡ μόνη ὀρθή. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο εὐχαριστῶς θὰ κατέληγε, νομίζομεν, ὁ σ., ἐὰν δὲν τὸν ἡμποδίζεν ἡ «μακεδονικὴ θεωρία».

Ἡ Ἀν. Ὁμ. διαφέρει τοῦ ΝΜ καὶ τοῦ ΖSL, παρὰ τὴν συμπίρρυσιν τοῦ περιεχομένου τῶν τριῶν αὐτῶν κειμένων, εἰς τὸ ὅτι, ἐνῶ ἐκεῖνα ἀποτελοῦν «νομοθετικὰς πηγὰς περιεχοῦσας τὸ νέον, γραπτὸν καὶ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τιθέμενον ἐν ἰσχύι δίκαιον εἰς μίαν χώραν πεπωμένην νὰ ἐξέλθῃ τῆς εἰδωλολατρίας», ἡ Ἀν. Ὁμ. φέρει τὴν μορφὴν παραινετικοῦ λόγου πρὸς τοὺς τοπικοὺς ἄρχοντας-δικαστὰς καὶ «ἀποβλέπει εἰς τὴν πιστὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἤδη εἰσαχθέντος δικαίου, πληροῖ τὰ κενὰ αὐτοῦ διὰ τῶν ἐπιταγῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ φέρει μορφήν ἠθικῆς καὶ δικαϊκῆς διδασκαλίας πρὸς λαὸν νεοφῶτιστον» (σ.92).

Ἀφοῦ ὁ συμπληρωματικὸς ὡς πρὸς τὸ εἰσαχθὲν δίκαιον χαρακτήρ τῆς Ἀν. Ὁμ. ἀποκλείει ὡς πηγὰς αὐτῆς τὸσον τὴν Συναγωγὴν τοῦ Σχολαστικοῦ (πηγὴν τοῦ ΝΜ), ὅσον καὶ τὴν Ἑκλογὴν τῶν Ἰσώρων (πηγὴν τοῦ ΖSL), ὁ σ. ἀναζητεῖ «ἀνεπιστήμου χαρακτήρος δικαϊκὰ κείμενα, ἅτινα ἐφηρμόζοντο ἐν Βυζαντίῳ παραλλήλως πρὸς τὴν Ἑκλογὴν, διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τυχούσης σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν Ἀν. Ὁμ.» (σ. 92), καὶ εὐρίσκει ὡς τοιαῦτα τὰ ἀποσπάσματα ἐκ τῆς βυζαντινο-ρωμαϊκῆς νομοθεσίας, τὰ καλύπτοντα τὰ κενὰ τῆς Ἑκλογῆς καὶ γνωστὰ ὡς Appendices, οἱ ὁποῖοι διαιρούμενοι εἰς παλαιότερους καὶ νεωτέρους περιέχουν εἰς τὸ παλαιότερον τμήμα τῶν τὴν «Ἑκλογὴν τοῦ παρὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Μωυσέως δοθέντος νόμου τοῖς Ἰσραηλίταις».

Δεδομένου νῦν, ὅτι α) ὁ Μωσαϊκὸς νόμος καὶ ἡ Ἀν. Ὁμ. ἔχουν κοινὴν ἀφετηρίαν τὸ χωρίον τῆς Ἐξόδου (23, 1): «οὐ παραλήψῃ ἀκοὴν ματαίαν», β) ὑπάρχουν κοινὰ χωρία, τὰ ὁποῖα σημειοῖ ὁ σ. (σ. 94), μεταξύ Μωσαϊκοῦ νόμου καὶ Ἀν. Ὁμ. καὶ γ) εἰς πολλὰ χει-

ρόγραμμα τῆς ρωσικῆς *kozmica kniga* συνυπάρχουν ὁ ZSL, ὁ NM καὶ ὁ Μωσαϊκὸς νόμος, ὁ δὲ τελευταῖος σχετίζεται πρὸς τὴν ᾿Αν. ᾿Ομ., ὁ σ. καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα: α) Ὅτι ὁ Μωσαϊκὸς νόμος μετεφράσθη ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον καὶ ὑπὸ τοῦ ἐκπονήσαντος τὴν ᾿Αν. ᾿Ομ. συγγραφικοῦ κύκλου πρὸς διευκόλυνσίν του κατὰ τὴν ἐκπόνησιν αὐτῆς, καὶ β) ὅτι τὸ μωσαϊκὸν παράγγελμα ἀποτελεῖ τὸ πρότυπον τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ., ἡ ὁποία ἀπεσκόπει τὸ μὲν εἰς τὴν κάλυψιν τῶν κενῶν, τὸ δὲ εἰς ἐπίρρῳσιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ γραπτοῦ χριστιανικοῦ δικαίου, ὥς καὶ ὁ Μωσαϊκὸς νόμος ἐν Βυζαντίῳ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν κενῶν τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων καὶ εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς ισχύος αὐτῆς (σ. 95). Δὲν νομίζομεν ὅτι ἡμπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ εἰς ταῦτα ἀντίλογος.

Εἰς τὸ Κεφ. Ζ' (σ. 97-112) ὁ σ. φθάνει εἰς τὰ τελικὰ συμπεράσματά του περὶ τοῦ συντάκτου καὶ τῶν τοπικῶν καὶ χρονικῶν πλαισίων τῆς συντάξεως τῶν τριῶν αὐτῶν ἀρχαιοτέρων δικαϊκῶν μνημείων τῶν Σλάβων ἀνευρίσκων στηρίγματα ἔξω πλέον τῶν κειμένων τῶν αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν, τουτέστιν εἰς τὰς πηγάς, περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου.

Τὸ ἱστορικὸν δεδομένον τοῦ κεκωλυμένου γάμου τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ., τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ Κεφ. Γ', σ. 39, τοῦ σ. κοινῶς ἀπαντᾷ εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγάς, ἀνευρίσκει τώρα ὁ σ. εἰς τὸν Βίον Μεθοδίου (VM, κεφ. XI, ᾿Αναστασίου, 157-158), ὅπως διαπιστώνει καὶ ἐπὶ τῶν αὐτῶν χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς στηρίζεται ἡ ἀπαγόρευσις τῆς λύσεως γάμου διὰ *peridium*, ὡς εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ ἱστορικοῦ δεδομένου, τὸσον εἰς τὴν VC ὅσον καὶ εἰς τὴν VM καὶ εἰς τὴν ᾿Αν. ᾿Ομ. καὶ ἡ σύμπτωσις αὕτη δεικνύει ὅτι τὸ αὐτὸ ἱστορικὸν δεδομένον τῆς VM ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀφορμὴ τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ. Ἀφ' ἑτέρου ὁ κοινὸς τρόπος ἀντιμετωπίσεως τῶν αὐτῶν νομικῶν θεμάτων ὑπὸ τοῦ NM καὶ τοῦ ZSL (βλ. Κεφ. Ε') δεικνύει ὅτι τὰ τρία αὐτὰ δικαϊκὰ κείμενα, NM, ZSL καὶ ᾿Αν. ᾿Ομ., «ἀπαρτίζουν ἑνιαῖον *corpus* νομικῶν πηγῶν, γραφεῖσιν κατὰ ταῦτα εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συντάκτου καὶ ἐντὸς συγκεκριμένων χρονολογικῶν πλαισίων» (σ. 100).

Τόπος, λοιπόν, συντάξεως τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ., καταλήγει ὁ σ., εἶναι ἡ Μεγάλῃ Μοραβία καὶ συντάκτης αὐτῆς ὁ Μεθόδιος, ἀφοῦ ὁ προκαλέσας διὰ τοῦ ἀμαρτήματός του τὴν ᾿Αν. ᾿Ομ. Μοραβὸς ἄρχων εἶναι ὁ εἰς τὴν VM ἀναφερόμενος.

Δεδομένου, τώρα, α) ὅτι κατὰ τὸ Κεφ. XI τῆς VM τὰ προκαλέσαντα τὴν ἐκφώνησιν τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ. αἷτια ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν Μοραβίαν (873-885), β) ὅτι ἡ ᾿Αν. ᾿Ομ. δὲν προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν του κατὰ τὸ ἔτος 883 συνταχθέντος NM, καὶ γ) ὅτι κατὰ τὸ αὐτὸ Κεφ. XI τῆς VM ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ κεκωλυμένου γάμου τοῦ φίλου τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μοραβίας ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου προηγείται τῆς μεταβάσεως αὐτοῦ εἰς Ρώμην (879-880), τὸ ἔτος 879 πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς *terminus ante quem* τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ. (καὶ τὸ ἔτος 873, ἐννοεῖται, ὡς *terminus post quem*, αὐτῆς, ἡ ὁποία συνεπὼς πρέπει νὰ ἐξεφωνήθῃ μεταξὺ 873-879) (σ. 103).

Ὁ ZSL, ὁ κατόπιν τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς τοῦ Vašica καὶ τῆς κοινῆς μετὰ τοῦ NM καὶ τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ. χρήσεως τοῦ ὅρου *vněme aněhkov* γλωσσικῶς εἰς τὰ ἔργα τῆς κυριλλομεθοδιανῆς παραδόσεως, εἶναι, ὡς ἀποκαλύπτει τώρα ὁ συγγραφεὺς, ὁ ἀνευ ἐπιθετικοῦ προσδιορισμοῦ «νόμος» ἢ αἱ «γραπτὰ διατάξεις» τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ., ἀφοῦ ὑπάρχει ἀπόλυτος ταύτισις διατάξεων τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ. καὶ τοῦ ZSL, τὰς ὁποίας σημειοὶ λεπτομερῶς ὁ σ. εἰς τὴν σ. 103/4. Ἐπομένως ὁ ZSL ἐγένετο ἐπίσης ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου καὶ ἡ σύνταξις του προηγείται τῆς ᾿Αν. ᾿Ομ., καθ' ὅσον αὕτη προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν του. Ἡ σύνταξις τοῦ ZSL φρονοῦμεν ὅτι ἐγένετο κατὰ τὴν πρώτην μεγαλομοραβικὴν περίοδον τοῦ Μεθοδίου ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ ἔτους 863 μέχρι τοῦ 866, δηλαδὴ ἅμα τῇ ἀφίξει του καὶ πρὸ τῆς μεταβάσεώς του εἰς τὴν Ρώμην» (σ. 105).

Οὕτως ὁ σ. κατέληξεν, διαπιστώνων βαθμὴδὸν καὶ προοδευτικῶς ὁ ἴδιος τὰς σχέσεις μεταξύ τῶν τριῶν παλαιοσλαβικῶν κειμένων πρῶτον, κεχωρισμένως καὶ ἔπειτα ἀπὸ κοινοῦ, καὶ ἀδιαφορῶν καθ' ὁδόν, ἐὰν πρὸ αὐτοῦ ἐρευνηταὶ κατέληξαν ἐνίοτε ὀλίγον δογματικῶς εἰς ἐπὶ μέρους χωριστὰ διὰ τὸ καθένα συμπεράσματα, εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ συντάκτου (Μεθόδιος), τοῦ τόπου (Μεγάλῃ Μοραβία) καὶ τοῦ χρόνου (ZSL = 863-866, 'Αν. 'Ομ. = 873-879, NM = 883) τῶν τριῶν παλαιοσλαβικῶν κειμένων καὶ δὲν ἀπομένει πρὸς ἐκκαθάρισιν τοῦ ἐδάφους παρὰ ἡ κατάρριψιν τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων τῆς «βουλγαρικῆς» καὶ τῆς «μακεδονικῆς» θεωρίας, τῆς «παννονικῆς» αὐτοκαταρριφθείσης:

Προκειμένου περὶ τῆς ἐκτεθείσης ἤδη (Κεφ. Δ', σ. 62-64) «βουλγαρικῆς θεωρίας», τῆς ἀφορώσης εἰς τὸν τόπον προελεύσεως καὶ τὸν χρόνον συντάξεως τοῦ ZSL, ὁ σ. παρατάσσει τώρα ἐπιχειρήματα πρὸς καταπολέμησίν της: α) «Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὡς ἐπίσημον δίκαιον ὁ ἐξ ἀποσπασμάτων τῆς 'Εκλογῆς ἀπαρτιζόμενος ZSL ὅτε ἤδη ἐν Βουλγαρίᾳ ἐφηρμόζοντο ἡ 'Εκλογὴ καὶ ὁ Γεωργικός Νόμος... 'Αλλῶστε καὶ ὁ τίτλος ZSL (=Νόμος ἐκδικάσεως τῶν ἀνθρώπων) ὑποδηλοῖ τὴν ἑλλειψιν ἄλλων νομοθετημάτων παραλλήλως πρὸς αὐτὸν ἱσχυόντων» (σ. 106). β) Προκειμένου περὶ τῶν Responsa ὡς πηγῆς τοῦ ZSL κατεδείχθη ἤδη (Κεφ. ΣΤ', σ. 89-91) «ὅτι ὁ ZSL περιλαμβάνει διατάξεις ἀπαντάσας θεματικῶς μόνον εἰς τὰ Responsa καὶ δὴ ἐλαχίστας, ἐνδ' ἀντιθέτως ἡ ἐξάρτησίς του ἀπὸ τὴν 'Εκλογὴν εἶναι εὐρύτεται καὶ ἀπόλυτος» (σ. 107). γ) 'Η ἐκ Βουλγαρίας προέλευσις χειρογράφων τῆς *korščaja kniga* ἐξηγεῖται ὄχι ἐκ τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ δημιουργίας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ ZSL, ἀλλ' ἐκ τῆς πλουσίας ἀντιγραφικῆς δραστηριότητος τῶν ἐκ Μοραβίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεθοδίου τὸ 885 ἐκδιωχθέντων μαθητῶν του, τῶν ἐγκατασταθέντων ὑπὸ τὸν Βόριδος μὲ ἐπὶ κεφαλῇ τὸν Κλήμεντα, τὸν μεταγενεστέρως ἐπικληθέντα 'Αχρίδος, εἰς περιοχὴν τινα τῆς ΒΑ Μακεδονίας καὶ ἀποτελεσάντων τὴν Σχολὴν τοῦ Κλήμεντος, τῆς ὁποίας τὰ χειρόγραφα ὠδήγησαν εἰς τὴν Ρωσίαν αἱ ἱστορικαὶ περιπέτειαι τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, ἐνῶ τὸ ἐκ Κροατίας χειρόγραφον τῆς 'Αν. 'Ομ., ἀναφερομένης εἰς ἐξειδικεύσεων περὶ τῶν παραβάσεως δικαίου, δὲν ἐδικαιολογεῖ προσπάθειαν διαδόσεώς του, ὡς τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ διδασκάλου Μεθοδίου, ὑπὸ τῆς Σχολῆς τοῦ Κλήμεντος καὶ διεσώθη ὡς *codex unicus* εἰς Κροατίαν (σ. 107-108). (Ταῦτα διὰ τοὺς ὑποστηρίζαντας σύνταξιν τοῦ ZSL ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ Βόριδος). δ) 'Ηδη πρὸ τῆς καθόδου τῶν μαθητῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Βουλγαρίαν καὶ συγκεκριμένως μεταξύ τῶν ἐτῶν 870-879... εἶχεν ἐπισημῶς καταργηθῇ ἡ 'Εκλογή, ἥτις κατεκραυνώθη ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Προχείρου Νόμου (τοῦ Βασιλείου Α') ὡς «ὕβρις μᾶλλον ἢ διδασκαλία δικαίου»... (καὶ) «τόσφ ὁ Βόρις, ὅσφ καὶ ὁ ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ αὐλῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνδρωθεὶς Συμεών, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ θέσουν εἰς ἐφαρμογὴν νόμον προελθόντα, ἔστω καὶ συμπληρωματικῶς, ἐκ τῆς καταργήσεως ἥδη 'Εκλογῆς τῶν ἐκονομαχῶν αὐτοκρατόρων τῆς δυναστείας τῶν 'Ισαύρων», ἐνῶ ταῦτα δὲν ἡμποδίζον τὴν Σχολὴν τοῦ Κλήμεντος εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἔργων τοῦ διδασκάλου τῶν Μεθοδίου, ἡ δὲ ἐπιβίωσις τῆς 'Εκλογῆς εἰς πολλὰς χώρας ἀπέτέλεσεν ἔργον ἰδιωτῶν καὶ ὄχι ὑπευθύνων φορέων κρατικῆς ἐξουσίας (σ. 108-109). (Ταῦτα διὰ τοὺς ὑποστηρίζαντας σύνταξιν τοῦ ZSL ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ Συμεών). ε) 'Η λεγομένη σλαβικὴ 'Εκλογὴ τῶν χειρογράφων τῆς *korščaja kniga*, τῆς ὁποίας 'Εκλογῆς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἀποδίδεται ὑπὸ τῶν γραφῶν τῶν χειρογράφων της εἰς τὸν Λέοντα ΣΤ' καὶ Κωνσταντίνον Ζ', δὲν ἐξεπονήθη ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ Συμεών (893-927), μὴ ἐπηρεασθεῖσα μάλιστα ὑπὸ τοῦ ZSL, διὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν διατετυπωμένην 'Εκλογὴν, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Μ. Andreev, ἀφοῦ α) δὲν ἐξηγεῖται πῶς δὲν ἐπηρεάσθη ὑπὸ τοῦ ZSL, ἐὰν οὗτος ἦτο νόμος βουλγαρικός, δὲν ἐξηγεῖται ἀντιθέτως, ἐὰν ἴσχυεν ἡ σλαβικὴ 'Εκλογή, διατὶ συνετάγη ὁ συμπληρωματικὸς καὶ ἀτελής ὡς πρὸς αὐτὴν ZSL, δὲν ἐξηγεῖται ἐπίσης τί ἐπρόκάλεσε τὴν ἐκ μεταφράσεως τῆς 'Εκλογῆς τῶν 'Ισαύρων σλαβικὴν 'Εκλογὴν, ὅταν ἡ ἰδίᾳ ἡ 'Εκλογὴ τῶν 'Ισαύρων εἶχε καταργηθῇ ἐν Βυζαντίῳ, καὶ β) ὁ Saturnik ἀπέδειξε διὰ παρα-

βολῆς τῶν κειμένων ὅτι ἡ σλαβική Ἑκλογὴ δὲν εἶναι μετάφρασις τῆς Ἑκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ἀλλὰ τῆς *Ecloga Privata* με *terminus a quo* τῆς συντάξεώς της τὸ ἔτος 945, ἀφοῦ περιέχει εἰς τὸν 5ον τίτλον της τὴν Νεαράν XII τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, τὴν δημοσιευθεῖσαν τὸ ἐνωρίτερον κατὰ τὸ ἔτος 945. Οὕτως ὁ σ. κατέρριπεν ὀριστικῶς τὴν «βουλγαρικὴν θεωρίαν».

Προκειμένου, τὰρα, περὶ τῆς ἐκταθείσης ἡδῇ (Κεφ. Δ', σ. 65-66) «μακεδονικῆς θεωρίας», τῆς ὑποστηριζούσης προέλευσιν τοῦ ZSL ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου διοικηθείσης μεταξὺ 830-840 «σλαβικῆς ἡγεμονίας» καὶ χαρακτῆρα αὐτοῦ στρατιωτικοῦ ποινικοῦ κώδικος, ὁ σ. καταπολεμεῖ αὐτὴν διὰ τῶν ἐξῆς ἐπιχειρημάτων: α) Τὰ τέσσαρα μόνον μικρὰς ἐκτάσεως κεφάλαια περὶ στρατιωτικῶν ἐκ τῶν 32 τοῦ ZSL δὲν προσδίδουν εἰς αὐτὸν στρατιωτικὸν χαρακτῆρα ἐνώπιον τῶν ὑπολοίπων 28 διαφόρου νομικοῦ περιεχομένου. β) Ἡ ἀναγνωριζομένη ὡς πηγὴ τοῦ ZSL βυζαντινὴ Ἑκλογὴ περιέχει περὶ στρατιωτικῶν πλείστας ὄσας διατάξεις, αἱ ὅποιαι δὲν περιελήφθησαν εἰς τὸν ZSL, ἐνῷ θὰ ἔπρεπεν, ἐὰν οὗτος ἦτο στρατιωτικὸς κώδιξ. Καὶ γ) ἡ Κλεισοῦρα τοῦ Στρυμόνος, ὅπου ὑποθετικῶς εὐρίσκεται ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία» τοῦ Μεθοδίου, εὕρισκομένη ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἐτέλει ὑπὸ τὴν πλήρη κρατικὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ καὶ ὁ Μεθόδιος «θὰ ἤδυνάτο ἴσως νὰ εἰσαγάγῃ ἀνεπιστήμως καὶ ὡς ἐθιμικὸν καὶ πάλιν δίκαιον, διατάξεις ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἀλλ' οὐδέποτε διατάξεις δημοσίου δικαίου εὐθέως θιγούσας τὴν κυριαρχίαν τῆς αὐτοκρατορίας» (σ. 112).

Οὕτως ὁ σ. κατέρριπεν εἰς τὴν οὐσίαν τὴν «μακεδονικὴν θεωρίαν» καὶ ἐὰν προστεθῇ εἰς ταῦτα καὶ ἡ ἐν τοῖς προηγουμένοις γενομένη παρατήρησις, ὅτι δὲν ὑπῆρχε μεταξὺ 830-840 καὶ εἰς τὸ ἐξῆς «σλαβικὴ ἡγεμονία» εἰς τὸν Στρυμόνα, ἀλλ' εἰς τὴν Βιθυνίαν, τότε ἡ «μακεδονικὴ θεωρία» χάνει καὶ τὸ ὄνομά της ὡς «μακεδονική», μὴ δυναμένη ὁμως κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐπιχειρημάτων τοῦ σ. νὰ ὀνομασθῇ οὔτε «βιθυνική», ἀλλὰ μόνον νὰ κατηγορηθῇ.

Ὁ σ. κατόπιν (σ. 113-119) ἀνακεφαλαιώνει εἰς 29 παραγράφους τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς ὅλης ἐργασίας, ἀπληθαλγμένα ἐπιχειρηματολογίας καὶ δίδοντα σαφὴ εἰκόνα τῆς ὕλης ὅλης τῆς μελέτης, χωρὶς ὁμως, ἀτυχῶς, παραπομπὰς εἰς τὰς ἀντιστοιχίους σελίδας τοῦ βιβλίου, οὕτως ὥστε ὁ θέλων νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ συμπεράσματα ἀναγνώστης δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀναζητήσῃ εἰς τὴν ἐργασίαν τὴν ὑποστήριξιν συμπερασμάτων τινος.

Ἔπονται: Πηγαὶ καὶ Βιβλιογραφία (σ. 121-131) καὶ γαλλικὴ περίληψις (*résumé*) (σ. 133-142).

Εἰς τὴν τυπογραφικῶς ἄψογον ἐργασίαν τοῦ σ. ἔμπορεῖ νὰ γίνῃ μικρὰ δευτερευούσης σημασίας παρατήρησις περὶ τοῦ συστήματος παραπομπῶν τοῦ συγγραφέως. Ὁ σ. παρέμπει εἰς τὰς ὑποσημειώσεις του μόνον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ σχετικοῦ συγγραφέως καὶ τὸν ἀριθμὸν τῆς σελίδος τοῦ σχετικοῦ ἔργου του. Τὸ σύστημα τοῦτον παραπομπῆς παρουσιάζει τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν ἀπλοποίησιν καὶ δὲν φορτῶνει τὰς ὑποσημειώσεις με σχοινοτενεῖς τίτλους ἔργων. Ἀναγκάζει ὁμως τὸν ἀναγνώστην νὰ καταφεύγῃ διὰ κάθε νέον ὄνομα συγγραφέως, διακόπτων τὴν παρακολούθησιν τῶν νοημάτων τοῦ κειμένου, εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου καὶ νὰ ἀναζητῇ εἰς τὴν ἐκεῖ Βιβλιογραφίαν τὸν τίτλον τοῦ ἔργου τοῦ περὶ οὗ πρόκειται συγγραφέως. Ἰσως θὰ ἦτο εὐχερέστερον διὰ τὸν ἀναγνώστην, ἐὰν κατὰ τὴν πρώτην παραπομπὴν εἰς τινα συγγραφέα ἐτίθετο ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου του καὶ κατόπιν εἰς τὸ ἐξῆς μόνον ὄνομα αὐτοῦ καὶ ἀριθμὸς σελίδος τοῦ ἔργου του, ὅποτε ὁ ἀναγνώστης θὰ προσέφυνεν εἰς τὴν ἀπέχουσαν Βιβλιογραφίαν, μόνον ἐὰν ἤθελε νὰ ἐπανελθῇ ἐπὶ τοῦ σχετικοῦ ἔργου. Τὸ μεικτὸν οὗτον σύστημα εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μας, προτιμητέον.

Ἐν τέλει, πρόκειται περὶ ἀξιολόγου ἐργασίας, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρει, ὡς εἵπομεν ἐν ἀρχῇ, σλαβολόγους, νομικοὺς καὶ βυζαντινολόγους. Ἀξιολόγου διὰ τὸ σημαντικὸν τοῦ θέματος καὶ διὰ τὴν κριτικὴν καὶ ἐπιδεξιάν διαπραγμάτευσίν του. Πρώτην φορὰν ἀλληλοσυγκρίνονται τὰ τρία παλαιότερα δικαικὰ κείμενα τοῦ κόσμου τῶν Σλάβων, ἐρευνᾶται τὸ νομικὸν

περιεχόμενόν των, ἐν ἀναφορᾷ μάλιστα πρὸς τὸ ρωμαϊκο-βυζαντινὸν καὶ Κανονικὸν δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ διαπιστοῦται κριτικώτατα ὁ συντάκτης των καὶ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς συντάξεώς των καὶ τοῦτο μὲ μίαν κλιμακωτὴν διάρθρωσιν τῶν ἐκαστοτε μερικῶν συμπερασμάτων, ἡ ὁποία κρατεῖ ἀδιάπτωτον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου μέχρι τοῦ τελικοῦ συμπεράσματος. Δὲν ὑπάρχει, νομίζομεν, ἐργασία σαβολόγων, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς τὸ συλλογικὸν καὶ ὀριστικὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας ταύτης τοῦ συγγραφέως. Ἀσφαλῶς καὶ οἱ νομικοὶ ἀνακαλύπτουν τὴν νομικὴν δραστηριότητα τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν Μοραβίαν καὶ βυζαντινολόγοι καὶ θεολόγοι πρῶτην φορὰν ἀποκοτὸν σαφῆ εἰκόνα τοῦ Μεθοδίου ὡς ὀργανωτοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Μοραβίας καὶ ὡς νομοθέτου. Πιστεύομεν ὅτι θὰ ἐκτιμηθῇ δεόντως ἡ συμβολὴ τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν Ἐπιστήμην.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Κωνσταντίνου Γ. Σταλίδη, Οἱ συντεχνίες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἑδεσσα τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, Ἑδεσσα 1974, 80, σελ. 168+63 πίν.

Ὁ φιλόλογος Κωνστ. Γ. Σταλίδης συνεχίζοντας τὶς ἐρευνᾶς τοῦ γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Ἑδεσσας, δημοσιεύει τὸ βιβλίον αὐτό, ποῦ εἶναι μιὰ λεπτομερέστατη μελέτη τῶν συντεχνιῶν καὶ τῶν ἐπαγγελμάτων στὴν Ἑδεσσα κατὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας.

Ἐπειτα ἀπὸ τὸν πρόλογον τοῦ Γ. Χ. Χιονίδη (σ. 9-10), ἀκολουθεῖ ὁ πρόλογος τοῦ συγγραφέα (σ. 11-12), ὅπου ἀναφέρονται οἱ πηγὲς ποῦ χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἐξηγεῖται ἡ μέθοδος τῆς ἐργασίας. Κατόπιν (σ. 13-15) δημοσιεύονται περίληψη τοῦ βιβλίου στὰ ἀγγλικά καὶ κατάλογος τῶν ἐντὸς τοῦ κειμένου εἰκόνων (σ. 16).

Στὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 17-30) ἐπιχειρεῖται σύντομη ἐπισκόπησις τῆς συντεχνιακῆς ὀργάνωσης ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου, ἐξετάζεται γενικὰ τὸ θέμα τῶν συντεχνιῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ ἐκτίθεται ἡ σημασία τους καὶ ἡ προσφορά τους στὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμό.

Στὸ δεύτερον κεφάλαιον (σ. 31-39) γίνεται ἡ διαπραγμάτευσις τῆς ὑπαρξῆς συντεχνιῶν καὶ ἐπαγγελμάτων στὴν Ἑδεσσα κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ παρατίθεται ἡ σχετικὴ ὁρολογία, ὅπως ἀναγράφεται στὶς πηγές.

Ἡ δραστηριότητα τῶν Ἑδεσσαίων ἐπαγγελματιῶν καὶ τεχνιτῶν, μεμονωμένων ἢ ὀργανωμένων σὲ συντεχνίες, περιγράφεται στὸ τρίτον κεφάλαιον (σ. 40-68). Οἱ Ἑδεσσαῖοι ἐπαγγελματίες συνεισφέρουν κι αὐτοὶ στὰ φορολογικὰ βάρη, συντρέχουν στὴν ἀνέγερση ναῶν καὶ τὴν ἰδρύσιν σχολείων καὶ ἄλλων κοινωφελῶν ἰδρυμάτων, συμμετέχουν στὴ διοίκηση τῆς κοινότητος καὶ στὴν ἐθνικὴν ὑπόθεσιν. Τέλος, περιγράφονται οἱ σχέσεις τῶν συντεχνιῶν μεταξὺ τους καὶ ἡ ψυχαγωγία τους.

Στὸ τέταρτον κεφάλαιον (σ. 69-136) ἀναγράφονται μὲ ἀλφαβητικὴν σειρά τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἑδεσσα, παρατίθενται οἱ σχετικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὶς πηγές καὶ περιγράφεται συστηματικώτατα καὶ λεπτομερέστατα ἡ δουλειὰ τοῦ κάθε τεχνίτη, ποῦ ἡ τέχνη του σήμερα ἔχει ξεπεραστῇ καὶ τείνει νὰ ἐκλείψει ἀπὸ τὴ σύγχρονον ἐξέλιξιν τῆς τεχνολογίας.

Στὸ πέμπτον κεφάλαιον (σ. 137-143) ἀναφέρονται καὶ ἄλλες ἀσχολίες τῶν Ἑδεσσαίων (γεωργία, ὑφαντουργία, μεταξουργία, νηματουργία, βιοτεχνία κατασκευῆς σχοινιῶν καὶ ἀγιογραφία).

Ἀκολουθοῦν ἡ Βιβλιογραφία-Πηγές (σ. 144-149), εὑρετήρια ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σ. 150-163), ξένων λέξεων (σ. 163-164) καὶ περιγητῶν (σ. 164), τὰ παροράματα (σ. 165) καὶ μετὰ 63 πίνακες (φωτογραφίες) ποῦ συμπληρώνουν τὸ κείμενον.